

על נשים וספרים בעת החדשה המוקדמת

מאת **חיה טוריאנסקי**

לשבועות ולימים הנוראים. מצטרפות אליהם גרסאות ביידיש של פרקי אבות ושל ע"ב הפסוקים מספר תהלים. החלק השני של הספר כולל מגוון של יחידות "ספרותיות" יותר: שבעה סיפורים (mayases); שני שירים דו-לשוניים, האחד ויכוח בין המים ליין בנוסחים מקבילים בעברית וביידיש, והאחר – שעניינו בגילים שבחיי האדם – מופיע בנוסחים מקבילים ביידיש ובאיטלקית כתובה באותיות עבריות; שני שירי לעג שכתב אליהו בחור, גדול בלשני העברית בני הזמן, שהיה בתקופה היא גם גדול סופרי היידיש; שיר לפורים או לחתונה; חידות אחדות ועוד כמה יחידות קטנות. בדף האחרון רשם האב את תאריך לידת בתו סרלינה שתחיה ב-1532, ומתחתיו רשם בעלה מרדכי סגל את תאריך מותה בשעת לידה בהיותה בת עשרים ותשע, וכעבור שנה הוסיף את נוסח הכתובת שנחרתה על מצבתה.

האנתולוגיה של סרלינה היא רק אחד מן הספרים שהועתקו או נכתבו בשביל אישה מסוימת. עוד בראשית המאה, במאי 1504, קיבלה לידיה חנהליין, תושבת מסטרה, גם היא בצפון איטליה, כתב יד של מחזור לימים הנוראים בתרגום חופשי ליידיש וכן תרגומים של הסליחות ושל שישה-עשר סיפורים הלכותיים ממדרש איכה רבה. כשבעים שנה לאחר מכן סיים אחד אנשל לוי את העתקתה של אנתולוגיה ביידיש המכילה לא פחות משבעים ושלשה סיפורים, מדרש על פרקי אבות ושירה על עקדת יצחק בשביל פערלן, האישה שהזמינה אצלו את הספר, ושאת תכונותיה שיבח בשיר נרגש מפרי עטו שהוסיף לסיום. בסוף המאה ביקר שמואל באק, צעיר מרוורה (Rovere) שבאיטליה, את דודתו באינסברוק שבאוסטריה. בעת שהותו בביתה העתיק בשבילה קובץ של 120 סיפורים הדומה באופיו ל"מעשה-בוך", האנתולוגיה הסיפורית המקיפה שנדפסה בבזל שנים אחדות לאחר מכן ובה 257 סיפורים ממקורות שונים: רובם מן התלמוד ומהמדרש, חלקם משבחי חסידי אשכנז, ומיעוטם מן הפולקלור של הסביבה הלא-יהודית. כתב יד של השירה האפית ביידיש על ספר שמואל, המכונה "שמואל-בוך", הוזמן בצפון איטליה על ידי אישה ושמה פריידלן, ובוונציה רשמה אישה אחרת, וראדלינה בת

בוונציה היפה שבאיטליה, בסביבות שנת 1550, העניק יהודי אחד – מנחם כץ המכונה מנדלי – מתנה מיוחדת לבתו סרלינה: אנתולוגיה בכתב יד המחזיק יותר מחמש מאות עמודים. מנחם מנדלי בעצמו, או משפחתו לפניו, היגרו מגרמניה לאיטליה ובנו את ביתם בצפון הארץ. כמו יהודים אשכנזים רבים אחרים שהחלו להגיע לאיטליה

כבר באמצע המאה הארבע-עשרה, המשיך מנחם מנדלי לדבר, לקרוא ולכתוב יידיש, הלשון שהמהגרים הביאו אתם ממקום מוצאם. אף על פי שבתו נולדה כבר באיטליה וקראו לה סרלינה – כינוי חיבה בנוסח איטלקי במקצת של השם סערל, הקטנה של שרה – עדיין הייתה היידיש לשון דיבורה ולשון קריאתה. כשהייתה בת עשרים ואחת הזמין אביה למענה קובץ מקיף של פריטים לקריאה ולעיון אצל סופר מקצועי, קלונימוס בן שמעון. לא ברור אם בחירת המרכיבים לקובץ הייתה של האב או של הסופר, אבל התוצאה ברורה: זהו אחד מכתבי היד המקיפים ביותר שהגיעו לידינו ביידיש, והמגוון מכולם. בצדק הגדיר אותו אחד החוקרים: "ספריות יידיש בכתב יד בבית יהודי בוונציה באמצע המאה ה-16". החלק הראשון של הקובץ עוקב אחרי מחזור השנה היהודית: תחילה הוא מביא ספר מנהגים המסביר איך לנהוג בבית ובבית הכנסת בכל חג ומועד ההלכה בשבת, המשך בפסח, ב"ג בעומר ובשבועות וכלה בסוכות, בשמחת תורה ובחנוכה. עוד מסביר הספר כיצד לנהוג באירועים משפחתיים: בחתונה, בברית מילה, בפדיון הבן ובאבלות. את המקום השני בחלקו הראשון של הקובץ תופס הספר "איין פרויאן ביכליין" (ספר קטן לנשים), המכונה גם "ספר מצוות נשים". הספר עוסק בעיקר, אבל לא רק, במצוות חנ"ה, שלוש המצוות שנקבעו לנשים עוד בתלמוד: חלה, נידה והדלקת הנר. אחריו באים תרגומים ליידיש של כתובים המיועדים לקריאה או לאמירה בבית הכנסת, ובהם חמש המגילות ומבחר תפילות ופיוטים

טובים ותזכה לאורך ימים". (התרגום שלי). ומעבר לשער מופיעה ההקדשה: "אגרת לאשה החכמה ובעלת המידות, היפה בדמותה ובמעשיה מרת רוזה שתחיה, אשת הקצין ר' נחמיה לוצאטו בקהילת קודש ונציה, ממני עבדך ובן דודך יעקב בן אלחנן היילפרון, המאחל לך שלום ושמחה וכל טוב ואורך ימים, אמן". מדבריו המפליגים בשבח הנמענת ובני משפחתה מתברר שר' יעקב הוא קרוב משפחה עני שלהם, המתפרנס בדוחק מעבודתו כמלמד של בנות המשפחה. הקדשתו את הספר למרת רוזה נעשתה בוודאי בשל תמיכתה הכספית בו או בהוצאת ספרו לאור למען הנשים בכלל. מסמך אחר שבידינו מאפשר לנו להניח כי בספריית ביתה של הפטרונית עמד גם כתב יד על קלף של סידור תפילה עברי ובו הוראות ביידש (בנוסח "דאָ שטייט מען" – כאן עומדים; "דאָ וויינט מען" – כאן בוכים; "דאָ בוקט מען זיך" – כאן משתחוים; "דאָס אָגט מען דרײַ מאָל" – זאת אומרים שלוש פעמים), שכן בעלותה עליו רשומה במפורש בצד הפנימי של הכריכה: "שייך לרייזעלע אשת ר' נחמיה לוצאטו".

לבת משפחה אחרת, תלמידתו מוסקיטה בת השמונה, הקדיש המחבר-המלמד ספרון אחר. שמו "דינים וסדר", וטיבו מוסבר בעמוד השער: "כיצד להשרות ולהמליח את הבשר, הכול מבואר כראוי כדי שכל אישה או נערה שרק יודעת לקרוא תוכל להבין וללמוד, והכול כמנהג קהילת קודש אשכנזים ולקוח מתורת החטאת שחיבר הגאון כבוד מורנו הרב ר' משה איסרלין זצ"ל [הוא הרמ"א, גדול רבני פולין בזמן ההוא]". (התרגום שלי). בסיום השבחים המופלגים שהוא מרעיף על תלמידתו המבריקה אומר המחבר: "אם תקראי את הספר פעמיים-שלוש, תדעי אותו בעל-פה. הדפסתי אותו למענך ולכבוד אביך ואמך, סבך וסבתך. שיזכו לשמחה ממך ושיראו ממך ילדים חכמים ונבונים, שתחיו כולכם חיים ארוכים ושתזכו במהרה לקץ הגלות ולביאת המשיח בימינו, ונאמר כלנו אמן. כך מייחל ומבקש הרבי שלך, שאיננו יכול לשכוח אותך, יעקב בן אלחנן היילפרון".

ואולם, מתברר שר' יעקב מלמד חשב שהנשים ראויות לא רק לספרי הדרכה בחינוך ילדים ובהכשרת הבשר. בשער הספר שהוציא לאור כעבור שנתיים כתב: "כתר מלכות, חיבר אותו בלשון הקודש לפני שנים רבות רב נכבד מאוד, כמהר"ר שלמה אבן גבירול, והוא מספר את נפלאות השם יתברך בבריאת העולם, ובסוף נוספו תפילה ויודי יפים מאוד, ותורגם בחרוזים ללשון אשכנז [כלומר ליידש] בידי

דינים וסדר, ונציה 1601-1602

כל התמונות במאמר נלקחו מתוך:
Chava Turniansky and Erika Timm, *Yiddish in Italia. Yiddish Manuscripts and Printed Books from the 15th to the 17th Century*, Milano 2003.

יקותיאל, את בעלותה על כתב יד של ספר מנהגים ביידש פעמיים: פעם באיטלקית בעטיפה החיצונית ופעם בעברית בצדה הפנימי ובתוספת תאריך: "היום, יום ב' ח' כסליו ש"י [1550]."

מאותה תקופה הגיעו לידינו מאיטליה גם ספרים מודפסים ביידש שהוקדשו לנשים. בעמוד השער של אחד מהם, "ספר אורך ימים", העוסק בחינוך ילדים, כתוב: "ספר יפה ומועיל מאוד שחיבר בלשון הקודש רב חשוב מארץ ישראל כמהר"ר שמואל בנווניסטי, ועכשיו תרגם אותו ליידש ר' יעקב היילפרון למען כמה נשים חסידות מכובדות. מי שתקרא ותעשה מה שכתוב בו, תזכה לגדל את ילדיה לתורה ולמעשים

אולי אפילו של רובן, והיא שאפשרה להן למלא תפקיד נכבד ביצירה בידיש ובהפצתה גם כנמענות וקוראות, גם כתומכות במחברים ובספריהם. אבל אף על פי שיש בידינו ידיעות ברורות גם על חינוך בנות בביתן בידי מלמד וגם על קיום חדרים מיוחדים לבנות, השאלה כיצד הקנו להן את מיומנות הקריאה עדיין דורשת בירור.

תשובה לשאלה מזמן לנו "ספר מידות", ספר מוסר בידיש שהופיע בציריך בשנת 1541, כשבע שנים בלבד אחרי שנדפס לראשונה ספר כלשהו בלשון הזאת. למעשה הוא תרגום מכתב יד עברי אנונימי שלא נדפס בלשונו המקורית אלא כארבעים שנה אחרי שהופיע תרגומו ליידיש, ונשא אז - ומאז - שם אחר: "ספר אורחות צדיקים", ספר מבוקש ופופולרי מאוד גם היום בחוגים החרדיים. בשני העמודים האחרונים של "ספר מידות" מעלה הכותב פנייה משולשת: תחילה לאישה אחת מסוימת המוזכרת בשמה, אחר כך לכל הנשים והבתולות ("אלן ורויאן אונ' יונק ורויאן"), ובסוף לכל מי שיש לו חשק לקרוא את הספר, והוא פורס לפנייהם את הכללים לקריאת יידיש: היר"ד - הוא כותב - היא חיריק או צירי, האל"ף היא פתח או קמץ, הווי"ו מביאה שורוק או חולם, העי"ן פירושה סגול וכן הלאה. אופיו של ההסבר מעיד בבירור שהנמענות מתמצאות יפה בניקוד העברי, ושהתמצאות זו בקריאה בלשון הקודש משרתת אותן בלימוד הקריאה בידיש, לשון הדיבור שאימצה לה את האל"ף-בי"ת העברי אבל המירה את הנקודות בתנועות של ממש. משמע שגם הבנות, כמו הבנים, למדו לקרוא קודם כול עברית, ובוודאי עשו זאת גם הן, כמוהם, בשיטת ה"קמץ-אלף-אָ, קמץ-בית-בו". אבל מאחר שלימוד שיטתי של הלשון (אוצר מילים, דקדוק, תחביר וכו') לא נכלל בתכנית הלימודים של החדר, ומאחר שאין בידינו עדויות שלימוד כזה התקיים במסגרת אחרת, הרי שגם בתום לימודיהם בחדר לא הבינו לא הבנות ולא הבנים את אשר ידעו לקרוא היטב בלשון הקודש. ואולם, לעומת הבנים, שחלקם ירכשו לו במרוצת הזמן - בדרך אוטודיקטית או אחרת - שליטה בלשון הקודש והבנה ראויה בכתוב בה, ועל כן יוכל לבחור לו את לשון קריאתו, לבנות לא יתאפשר הדבר - פרט ליוצאות מן הכלל מעטות - והן תמשכנה לקרוא רק בידיש. מחברים רבים וטובים דאגו לספק להן בהתמדה חומר קריאה ענף ומגוון - כמו באנתולוגיה של סרלינה - בין שהיה מיועד רק להן (כדוגמת קובצי תחינות וספרי מצוות נשים), בעיקר להן (כמו ספר המוסר בראנטשפיגל, שמרבית פרקיו עוסקים

שער של כתב-היד "סדר נשים", איטליה 1504

רב אחד הגון וישר, וכך הובא עתה לדפוס על ידי ר' יעקב היילפרון, שהשלים מה שהיה חסר מן המקור בלשון הקודש כדי לזכות בו את הנשים החסידות וגברים אחדים. מי שיקנה אותו ויחזור כל שבוע על הכתוב בו, יזכה לחיי העולם הבא". (התרגום שלי). מעבר לשער - הקדשה, והפעם "למרת קיילה אשת שאר בשיר ר' מענדלי אוטולינגי, ממני משרתך וקרובך, יעקב בכ"מ' אלחנן ז"ל היילפרון השולח לך שלום ושמחה וכל טוב לאורך ימים אמון". (התרגום שלי).

אם כי הדוגמאות שהבאתי כולן מאיטליה, התופעה של הקדשת ספרים לנשים הייתה נפוצה גם במקומות אחרים של הפזורה האשכנזית - שכללה בימים ההם את גרמניה, בוהמיה ומורביה, פולין וליטא, הולנד ואפילו מובלעות אחדות באימפריה העותמאנית. גם מהקדשת ספרים בידיש לנשים מסוימות, גם מהועדתם המפורשת של ספרים בידיש לנשים בכלל וגם ממקורות רבים אחרים אנו למדים שבתקופה ההיא הייתה ידיעת הקריאה נחלתן של נשים יהודיות רבות,

בספרו "ים של שלמה", שנדפס בשנת 1635, רשומה "הבתולה הזעזרין [לשון נקבה של 'הבחור הזעזער' (הסדר)] טשרנה בת ר' מנחם מייזליש מחוקק מקראקא", ועבודות הסידור וההגהה שלה נזכרות גם בספרים אחרים. בסוף הספר "פלא הרמון" לר' בצלאל קאברין, שהופיע שלושים שנה לאחר מכן, רשומה "שרה בת ר' קלונימוס יפה, הגבירה העוסקת במלאכת הקודש 'זעזין' משום שבח אביה". על "הבתולה הפועלת הזעזרין רייכל בת יצחק יודלש כ"ץ" אנו יודעים שחמש שנים סידרה ספרים עבריים בבית הדפוס של אביה בוילהלמסדורף, שם עשתה זאת גם אחותה רבקה, ומשם עברה לעבוד כסדרית בבתי דפוס בזולצבך ובפירודא.

קיימות ידיעות גם על נשים שהוציאו ספרים לאור, בעברית או ביידיש. אחת מהן, רייזל בת פישל, שהדפיסה ספר תהלים בעיבוד בחרוזים ליידיש, מספרת בהקדמה המחורזת החיננית שכתבה לספר כי בשעת ביקורה בהנובר קראה את כתב היד של החיבור, ומאחר שהוא כבש את לבה, העתיקה אותו והביאה אותו לדפוס בקרקוב, עיר מגוריה. נשים אחרות הוציאו לאור או הביאו לדפוס את חיבורי אבותיהן, בעליהן או קרוביהן. למשל, צוואת סבו של ר' שבתי בס נדפסה במצוות כלתו, "האישה היקרה מירל שתחיה". היו גם נשים שהיה בבעלותן בית דפוס, כגון נכדתו של אותו ר' שבתי, כפי שציון בקולופון אחד הספרים העבריים שהדפיסה: "בדפוס של הגבירה אסתר בת יוסף אלמנת ר' יששכר בער כ"ץ". אם נצרך לכל אלה את הנשים "שהזילו מעות מכיסן" למען הוצאת ספרים לאור, נקבל תמונה של פעילות נשית ענפה בתחומים השונים של הפקת הספר. ואולם, אף על פי שהנשים והנערות הללו הותירו את זכרן בספר העברי או היידי שעסקו בו ברשמן את שמן בתבנית המקובלת בסיומי ספרים, רובן המכריע לא השמייע את קולן האישי.

בין המעטות שעשו זאת בולטות שתי סדריות צעירות שביטאו בכתב מרחשי לבן בסיום עבודתן. עלה (Ele) וגעלה (Gele) היו אחיות, בנותיו של גר מניקולסבורג שהתגייר והיה למדפיס. לפני שיסד בית דפוס משלו בהאלה (Halle) שבגרמניה, עבד כשכיר בבתי דפוס באמסטרדם ובדסאו. שתי הנערות התבטאו בגוף ראשון בקולופנים של הספרים שסידרו. בשני המקרים היו אלה סידורי תפילה בלשון הקודש עם תרגום ליידיש, מורכבים למדי מבחינה טיפוגרפית, ובשני המקרים בחרו הסדריות להתבטא בחרוזים, וכמובן ביידיש, לשון דיבורן. המבוגרת יותר, עלה (Ele), הוסיפה בסוף

בהדרכת האישה במגוון תחומי חייה) או להן ולגברים כאחד (כמו רובה המכריע של היצירה בת הזמן ביידיש שהייתה מיועדת בעיקרה, כפי שניסח זאת אחד המחברים: "לנשים ולגברים שהם כמו נשים כי אינם יודעים לשון-קודש"). ל"אנשים ונשים" כאחד הועיד המחבר במפורש, בראשית המאה השבע-עשרה, את ספרו "צאינה וראינה", אלא שבזמן קצר הפך חיבורו לספר הקריאה האהוב ביותר על הנשים, זכה ליותר מ-250 מהדורות והיה לרב מכר שהאריך ימים לפחות עד השואה.

בהיותן קהל יעד מוגדר, נמענות ישירות וקוראות פעילות, תרמו הנשים תרומה רבה מאוד לעצם יצירת הספרות ביידיש, להתפתחותה ולהרחבתה, ובוודאי גם לדמותה ולאופייה. תמיכתן במחברים סייעה בוודאי בכתיבתם, בהדפסת ספריהם ובהפצתם. אך בזה לא תמה מעורבות הנשים בספרים. מפולין ומגרמניה, מפרג ומערים אחרות הגיעו אלינו ידיעות על נשים ונערות שסידרו לדפוס ספרים בלשון הקודש, ביידיש או בשתיהן. בקולופון של פירוש המהרש"ל למסכת חולין

תוכן העיניים של "מצוות הנשים", דפוס ונציה 1588

ראשון שצירפה: "את הסידור היפה החדש הזה, מן ההתחלה ועד הסוף, כל אותיותיו סידרתי אני במו ידיי. אני געלה בת הר"ר משה המדפיס ואמי מרת פרידה. שילדה אותי בין עשרת ילדיה שיחיו. לא מלאו לי עדיין שנים עשרה שנים. ואל תתפלאו שעלי לעבוד. זמן ארוך יושבת הרכה והענוגה בת ישראל בגלות. שנה הולכת, שנה באה, ואין אנו מתבשרים שבאה הגאולה". (התרגום שלי). אחרי דברי קינה נוספים על הגלות הביאה תרגום ליידיש לפסוק משעיהו: "שמח כל מי שהתאבל על חורבן ירושלים. ומי שבגלות סבל סבל רב, ישוב וישמח בגאולה גדולה ושמחה". בפסקה נפרדת היא הוסיפה: "אהוביי רבותיי, קנו את הסידור הזה בכסף מועט. שהרי אין לנו כל פרנסה אחרת בעולם. כי כך נאה לבורא העולם". (התרגום שלי).

נשים מחברות, מספרות או משוררות לא הרבו להטריח בימים ההם את המו"לים, את הסדרים או את המדפיסים משני המינים. רובן כתבו למשפחה או למגירה, ולא העלו על דעתן להדפיס את דבריהן. רק יחידות עשו זאת: טוביע פאן, למשל, הדפיסה פעמיים את שירה "איין שיין ליד" [שיר נאה] בלשון תחינה בניגון אדיר איום ונורא, ובו היא ביכתה את קרבנות המגפה שפקדה את קהילתה; חנה כ"ץ, אלמנת ר' יצחק אשכנזי, פרסמה דרשה מרשימה שכתבה בחרוזים בענייני מוסר; לאה הורביץ הוציאה לאור את קובץ התחינות שחיברה ושזכה למהדורות רבות; קדמה לכולן רבקה בת מאיר טיקטינר, אישה מלומדת ביותר, שספר המוסר שלה "מינקת רבקה" הופיע בפרג בשנת 1609. מי שניסח את עמוד השער של הספר כינה אותה "האישה החשובה הרבנית הדרשנית" והביע את התפעלותו ממנה: "מי ראה או שמע חידוש כזה - הוא אומר - ששנות נצח לא היה כמוהו, שאישה תחבר ספר מתוך ראשה, ועוד תצרך בו יחד פסוקים ומדרש". (התרגום שלי).

לעומתה, גם המחברת המרשימה והמעניינת מכולן, גליקל בת לייב (הידועה יותר כגליקל האמל), לא העלתה כלל על דעתה להדפיס את ספר זיכרונותיה. אבל מחיבורה המרתק ורחב היריעה, שנדפס כמאתיים שנה אחרי מותה, אנו מתודעים לא רק אל האישה הכותבת, אלא גם אל האישה הקוראת, אל הספרים שקראה, אל הלקח, הנחמה וההנאה שהפיקה מהם, ומתוך כך גם אל חלקה של ספרות יידיש בעיצוב עולמה הרוחני של האישה בתחום התרבות האשכנזית בעת החדשה המוקדמת.

סדר הגדה של פסח, ונציה 1609

הסידור "תפילה למשה כמנהג פולין", שיצא לאור בדסאו בסוף המאה השבע-עשרה, כמה שורות חוזרות: דיא טייטשי אותיות האב איך גיזעצט מיט מיינר האנד. עלה בת כהר"ר משה אויז הולאנד. מייני יאר זיין ניט מער אז ניין. צווישן זעקס קינדר בין איך איין בת יחידה אליין. דרום ווען איר איין טעות גיפינט. זוא גידענקט דש עש האט נייארט גיזעצט איין קינד: [תרגום מילולי: את האותיות בתרגום ליידיש סידרתי אני, עלה בת ר' משה מהולנד, במו קדי. אין מספר שנותיי עולה על תשע. בין שישה ילדים רק אני בת יחידה. לכן, אם תמצאו איזו טעות. זכרו שילדה קטנה הייתה הסדרית]. כעבור ארבע-עשרה שנה הגדילה לעשות אחותה געלה, שנולדה בינתיים, גם בסידור ספר התפילה כולו על שתי לשונותיו, עברית מנוקדת ויידיש, וגם בהיקף החרוזים בגוף